

НЕИЗВЕСТНИ СТРАНИЦИ ОТ АНКЕТАТА НА ИВ. Д. ШИШМАНОВ С ВАЗОВ

Илия Тодоров

Книгата на Ив. Д. Шишманов „Иван Вазов, спомени и документи“, издадена преди петдесет години от Българската академия на науките под редакцията на М. Арнаудов, принадлежи към категорията на онези съчинения, които не остаряват. С течение на годините, колкото повече се отдалечаваме от времето и от личностите, за които се отнасят, подобни книги стават като че ли още по-ценни, още по-търсени — и от специалистите, и от по-широк кръг читатели, жадуващи да надзърнат в епохата, през която е живял големият писател, да опознаят хората, които са го окръжавали, да се докоснат до неговия вътрешен свят. И неслучайно преди няколко години изд. „Български писател“ подготви — пак под редакцията на М. Арнаудов — второ допълнено издание на същата книга. Освен това отделни части от нея бяха преиздавани още няколко пъти през 1950 г. в т. 22 от „Събрани съчинения“ на Иван Вазов под редакцията на М. Арнаудов, през 1957 г. в редактирания от Г. Константинов т. 19 от двадесеттомното издание на Вазовите съчинения и през 1977 г. в редактирания от мене т. 10 от новото издание на Вазовите събрани съчинения.

Подготвяйки за печат първата част от труда на Ив. Д. Шишманов, озаглавена „Животът на поета, както ми го разказа той сам“ — една своеобразна Вазова автобиография, устно разказана пред близък приятел, — аз се натъкнах на нейната първоначална редакция, запазена в архивния фонд на Ив. Д. Шишманов в Научния архив на Българската академия на науките (ф. 11, оп. 1, а. е. 410, л. 2—160) и останала дотогава неизползувана и фактически неизвестна. В бележките към изданието аз обърнах внимание върху този ръкопис, съдържащ някои интересни подробности, изоставени в окончателния текст, без обаче да има и там възможност да го разгледам по-подробно и да посоча самите варианти (ограничих се по необходимост с един единствен пример — допълнението към Вазовия разказ за срещите му с Христо Ботев).¹

Новооткритата първоначална редакция от анкетата на Ив. Д. Шишманов с Вазов представлява несъмнен интерес за специалистите. От всяка гледна точка Вазовият автобиографичен разказ е много по-ценен в своя първоначален, автентичен вид, отколкото в окончателния си вариант, където по едни или други причини е бил подложен на допълнителна обработка. Ето защо тук ще се спра по-подробно на тази редакция и ще се опитам да посоча по-интересните ѝ различия от окончателния текст. Трябва обаче веднага да направя уговорка, че не си поставям за цел да изнеса всичко онова, което заслужава вниманието на специалистите, изучаващи живота и творчеството на Вазов; задачата ми е по-скоро да подчертая значението на новооткритата редакция чрез някои примери.

Преди всичко няколко думи за историята на ръкописа. Как се е случило така, че първоначалната редакция на „Животът на поета, както ми го разказа той сам“ е останала в продължение на няколко десетилетия неизвестна? При осветлението на този въпрос сме до голяма сте-

¹ И. Вазов. Събр. съч. Т. 10. С., 1977, с. 621—622.

пен улеснени от данните, които изнася М. Арнаудов в предговора към второто издание на книгата: „При подкреждане на посмъртния труд на проф. Шишманов от 1930 г. — разказва той — аз разполагах само с ръкописа, който ми бе предала съпругата на учения, Лидия Шишманова. Големият архив на този учен, отгдето бе взет ръкописът, оставаше изцяло недостъпен било за мен, било за когото и да било друго, който би се интересувал за него. Събран в десетина сандъци, този архив беше заключен отначало в една от стаите на Академията на науките, а после пренесен в едно таванско помещение на централната сграда на Университета, отгдето по време на бомбардировките на София през 1943 г. беше прибран по мое настояване от службата при софийското кметство за евакуация и отнесен, за пълна сигурност срещу злополука, в скривалище извън града, в Самоковско. След приключване на войната архивът стана в 1946 г. собственост на Академията на науките и там той бе постепенно подреден и описан, за да бъде на разположение на членове на Академията или на други лица, които биха търсили в него материал за своите изследвания. Така можех и аз да правя справки или да изнеса за публикуване някои документи и писма досежно биографията и творчеството на Вазов към 1949 г. В същия архив се пазеха покрай ръкописа на Шишманов, възпроизведен печатно в 1930 г., множество други материали, неизползвани от автора и твърде полезни за едно ново издание на книгата.“²

Разбирайки добре важното значение, което биха имали първоначалните записи от анкетата на Ив. Д. Шишманов с Вазов, М. Арнаудов е прегледал внимателно Шишмановия архив, след като той станал достъпен за научна работа, но успял да открие само един незначителен фрагмент. „Може само да се съжاليا — подчертава Арнаудов в предговора към второто издание, — че в архива на Шишманов не са запазени повече първи записи от анкетата му, за да се проследи как той предава чувото от Вазов отначало и как то се преработва при последната редакция на текста.“³ Жалко е наистина, че един М. Арнаудов, така добре запознат с архива на своя учител Ив. Д. Шишманов, не е успял да намери първоначалния вариант на анкетата, който при това съвсем ясно се откроява пред останалите материали.

Ръкописът съдържа 159 писани с мастило листа (с изключение на първия лист, който е писан с химически молив), с формат 17×21 см. Повечето от листовите са изпъстрени с многобройни поправки, добавки, зачертавания и разни означения, правени в различно време с различни мастила и разноцветни моливи. При първата четвърт от ръкописа (до л. 40) Шишманов е писал от двете страни на хартията, а след това докрая само от едната страна, оставяйки другата свободна за разни добавки и поправки.

Дори при най-беглия преглед на ръкописа става веднага ясно, че самата анкета е била извършена в 12 сесии⁴: първата среща се е състояла на 14 май 1915 г., а последната на 18 май 1916 г. (срещите с изключение на първата и седмата са означени на съответните места в текста с римски цифри; в повечето случаи са посочени и датите, на които са се състояли). Шишманов е записвал Вазовия разказ под негова диктовка в кабинета на писателя с черно мастило, като само в редки случаи е зачертавал и поправял нещо в хода на самия разказ. Повечето от корекциите са били внесени допълнително — с оглед подготовката на текста за печат. Открояват се два основни слоя поправки: първият с обикновен чер молив, а вторият с виолетово мастило; съществуват и редица поправки и означения с червен и син молив. Когато първоначалният ръкопис бил вече претрупан с поправки, Шишманов пристъпил към преписването му на чисто, при което извършил допълнителна работа над текста: едни пасажки отнесъл към третата част от анкетата „Вазов за своите творби“, други изоставил, трети значително преработил, за да се получи по-обит или по-четивен разказ и т. н.; многобройни са и неговите поправки, продиктувани очевидно от желанието да се усъвършенствува фразата.

Възниква въпросът: по какви съображения Шишманов, известен със своята безпримерна научна добросъвестност, си е позволил толкова широка намеса във Вазовия автобиографичен

² И в. Д. Шишманов. Иван Вазов, спомени и документи. С предговор, добавки и бележки от М. Арнаудов. 2. доп. изд. С., 1976, с. 51.

³ Пак там, с. 54.

⁴ Не разполагайки с този ръкопис, М. Арнаудов не е могъл да определи точния брой на срещите (вж. И в. Д. Шишманов. Иван Вазов, спомени и документи. 2. доп. изд. С., 1976, с. 13).

разказ? Според мен обяснението трябва да се търси в еволюцията на неговия замисъл. Когато през 1915—1916 г. предприема анкетата с Вазов, той все още не си е представял ясно в какъв именно план ще използва събирания материал. Редица материали от богатия му архив свидетелствуват, че по-късно той е замислил една голяма документална биография на Вазов върху основата, от една страна, на анкетата, а, от друга, на автобиографичните моменти във Вазовото творчество. С оглед именно на това Ив. Д. Шишманов е подложил на известна обработка Вазовия разказ. Само по този начин може да се обясни фактът, че при преписването на текста на чисто той е обърнал разказа в косвена реч (така именно са предадени Вазовите думи според първоначалния слой от текста на чистия екземпляр, който е бил предоставен на М. Арнаудов).⁵ Очевидно, разколебан в своите намерения, Шишманов по-късно е решил да се върне към пряката реч и е внесъл съответните поправки в новия ръкопис. Не разполагайки с първоначалния вариант от анкетата на Ив. Д. Шишманов с Вазов, М. Арнаудов не е могъл да обясни поправките на Вазовия разказ от косвена в пряка реч: „Не са намерени още — пише той в предговора към второто издание — или изобило не са запазени в архива на Шишманов всички чернови от анкетата, за да се види как е записвано отначало и за да се проследят по-късните вноски и поправки. Като съдим от зачертаванията, добавките и поправките в ръкописа за печат, трябва да приемем, че Шишманов е предавал чуто от Вазов смесено, ту в пряка, ту в косвена реч в зависимост от бързината при говора.“⁶

В действителност Ив. Д. Шишманов е записвал всичко така, както го е чувал, вкл. и изрази от рода на „Не пиши това!“, „Тури го в скобки“ и пр. Разбира се, дори при наличността на този ръкопис днес ние не можем да бъдем напълно сигурни, че ученият е успявал да запише абсолютно всичко от Вазовия разказ. Но във всеки случай представата ни за анкетата на Шишманов с Вазов вече става далеч по-пълна и по-точна.

Прави впечатление преди всичко, че при окончателната редакция на текста са внесени някои значителни композиционни изменения. Например разказът на Вазов за периода до 20-годишната му възраст (преди първото заминаване за Румъния), записан при срещите от 14 май, 22 май, 25 май, 4 юни и 13 юни 1915 г. (л. 2—33 от ръкописа) първоначално е имал следните заглавия: „Баща“, „Майка“, „Училище“, „Сопот и неговото общество“, „Първа любов“, „Калофер“, „Пловдив“, „След Пловдив (1868—1870)“. В окончателната си редакция материалът е разпределен в следните глави: „Род, баща и майка“, „Основно училище“, „Класно училище“, „Калофер“, „Пловдив“, „След Пловдив“, „Първа любов“. Главата „Училище“ в първоначалния ръкопис (л. 9—13) съдържа ранен вариант от текста на главата „Основно училище“ и част от текста на главата „Класно училище“, а главата „Сопот и неговото общество“ е съдържала материал, който отчасти е преминал в главата „Класно училище“, отчасти е отнесен — след като е бил твърде свободно преработен — към третата част на труда (при разказа за „Под игото“, „Хаджи Ахил“ и др.), а отчасти е останал неизползван. За да се види с каква свобода се е отнесъл Шишманов към първоначално записания текст, тук ще посоча няколко примера. В първоначалния вариант откриваме следната характеристика: „Е н ч о В а з о в, средна ръка търговец, далечен роднина, човек простодушен, добряк, малко ограниченичък и разположен винаги да бъде съгласен със събеседника си. Вж. „Чичовци“ и „Под игото“. Не зная що съм го нарекъл С м и о н (л. 17а). От този текст в окончателния вариант е останало само: „Х а д ж и С м и о н е моят роднина Енчо Вазът“ (с. 264). Или друг случай. В първоначалната редакция се съдържа следната характеристика: „Ф р а т ю П о п о в, търговец с Влашко, интелигентен и лукавичък момък, весел и лекомислен. Викаше на манастира „Св. Спас“: „Vive la republique de Bulgarie.“ Вж. „Чичовци“ и „Под игото“ Господин Фратю. Тъй ми скимна да го нарека. Беше жив тогава. Има роднини. Тук има брат, мъж на Шенка Попова“ (л. 186). Твърде интересно е и следното Вазово признание: „Поповете, описани в „Под игото“, са съчетания от поп Ганчо, поп Станчо, поп Георги, поп Еньо. Последният играе важна роля в „Под игото“, весел човек, пияница и революционер“ (л. 186). Ще се огранича само с още един пример: Х а д ж и Г ъ о к а, богаташ, твърде хитър човек, предприемчив, на последно време патриот добър (вж. „Нова земя“ под име-

⁵ Ръкописът се намира в архивния фонд на Ив. Д. Шишманов, съхраняван в Научния архив на БАН (ф. 11, оп. 1, а. е. 403, л. 1—213).

⁶ Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов, спомени и документи. Цит. изд., с. 56—57.

то Чорбаджи Гъчо. Малко съм пристрастен, защото няколко години (10) води съд с баша ми за една стреха. Съсипаха се хората. Български инат (вж. Гоголевия Ив. Иванич и Ив. Никифорович“ (л. 17а).

При окончателната обработка на материала от този период на Вазовия живот са отпаднали редица интересни подробности във връзка с живота му в Сопот, с неговата първа любов, с пребиваването му в Калофер и Пловдив. Някои от тях имат важно значение за по-нататъшното Вазово творчество. Говорейки например за своите ранни произведения с историческа тематика, писателят заявява: „Това всичко е от бъл[арската] история. Имал съм Царственика на Паисия (Хр. Павл[овичий] — печатний). Когато пишех одата „Паисий“, спомних си, че в „Царственика“, бяха разбъркани хронологически събитията. Аз запазих нарочно същата разбърканост като в „Царственика“. И аз съм малко педант. Разбъркаността не е случайна. Даже запазвам аз там едно твърдение на Паисия за Самуила, че понеже той убил баша си, бог наказал него и България . . .“ (л. 29б). Пак тук писателят си спомня: „Преди да отида в Калофер, четях „Александрията“. Най-напред майка ми четеше. Помня за Буефала и за смъртта на Александра. Никтанав [sic!] имаше там един. Майка ми четеше (бях на 10 год.) „Кавказкий пленник“ от Ксавие де Местр (имаше отделна книжка прев[едена]). Много четях в „Книжиците“ — „Нешастна фамилия“ от Друмева. Четях „Мирозрение“ с удоволствие, но ми пречееше право[исанието] (с малко и)“ (л. 29б).

Специалистът, който би проявил интерес към живота и творчеството на Вазов в Румъния по време на първото му пребиваване там, ще намери в първоначалния вариант на анкетата (на л. 34—41) редица подробности, отпаднали по една или друга причина от окончателния текст. Особен интерес представлява оная част, която Шишманов е записал на л. 39—41 при шестата среща от 11 юни 1915 г. под наслов „Поправки“ (вж. Приложение I). Целият този текст досега не е печатан (с изключение на пасажите за Ботев, които бяха поместени в бележките към изданието под моя редакция том 10 от последното издание на Вазовите събрани съчинения).

Интересни подробности ще намери изследователят и в следващите страници, където Вазов разказва за връщането си в България през Цариград (л. 42—43), за учителстването си в Мустафа паша (л. 43—46), за пребиваването си в Сопот и Перник (л. 46—54). Най-подробен и може би най-интересен тук е разказът за Пернишкия период от живота на Вазов, от който тук помества една малка част, намираща се на л. 48—50 (вж. Приложение II). Тази част е използвана при окончателния вариант на анкетата и от нея може добре да се види как се е отнасял Шишманов към първоначалния текст, какво от него е вземал и какво е изоставял. Тук съвсем ясно се проявява определена тенденция към съгъстеност на разказа, от което той може би печели по отношение на своята композиция, но и същевременно обеднява, обезцветява се — защото от него отпадат съществени детайли. Освен изнесените в Приложение II подробности заслужава да се обърне внимание на Вазовата оценка за стихотворението „Перник“, напечатано в календара на Янко Ковачев. „Не го приех в събраните си съчинения, защото нямах календара. Иначе е добро“ — заявява той (л. 50); внимание безспорно заслужава и признанието, че стихотворението, в което окайвал тежката съдба на българския селянин, било „в духа на Ботевите“ (л. 51); твърде любопитни са и данните, които съобщава Вазов за Риза, възпята по-късно в „Суса-на“ (л. 51—52).

Между най-интересните подробности, отпаднали в окончателната редакция на главата „София“ (л. 51—55), е пасажът, в който се говори за Тодор Каблешков. „С младежите постоянно говорехме за България — спомня си Вазов. — По едно време дойде и Каблешков. Твърде интелигентен и остроумен момък. Той не беше още патриот, а проповядваше социализъм. Помня как се препираха“ (л. 55). Веднага след това обаче Шишманов е добавил в скоби: „Вазов обаче не е сигурен дали е тъй. Не помни добре.“ В същия разказ са посочени и имената на Вазовите другари от тоя период: Димо Македонски (Папашата), Спас Вацов, Ангел Орукин, Бързаков от Търново. Интерес представлява и признанието: „Тогавата още нямаше обаче у мене страстно влечение към природата. То почна от Берковица нататък“ (л. 54—55).

За пребиваването си в своя роден град в навечерието на Априлското въстание Вазов разказва на л. 55—58. Тук също се съдържат някои подробности, които изследователят на Вазовото творчество не би могъл да отхвърли без внимание. Прави впечатление например признанието на

поеза за влиянието на Ботевата поезия: „Аз захванах тогава да пиша революц[ионни] стихотв[орения], от които по-голямата част влязоха в „Пряпорец и гуела“. (Мисля, че едно стихотворение) „На Гергьовден“ е подраж[ание] на Ботева). Ботев ми откри една нова стихотв[орна] форма — подраж[ание] на народните песни“ (л. 56). Интересна е и добавката на л. 55 б за унищожената Вазова поема „Черното лято“ (вж. Приложение III).

Периодът на второто Вазово пребиваване в Румъния е представен в първоначалния вариант на анкетата на л. 58—63 под заглавие „Букуреш“. Тук, както и в следващата глава „Войната“ (л. 64—77), разделена по-късно на две глави — „Освобождението“ и „Русе“, също са изоставени някои подробности, които обаче не са от особена важност за Вазовото творчество. За илюстрация поместваме края от разказа на Вазов за живота му в Русе, намиращ се на л. 74—77 (вж. Приложение IV).

При обработката на Вазовия разказ за пребиваването му в Берковица (л. 77—83) също се натъкваме на едно твърде свободно отношение към първоначалния запис. Привлича вниманието сцената на Вазовата раздяла с неговата интимна приятелка и направените по този повод признания, които имат важно значение за изследователя на Вазовото творчество: „Параскева не можех да воля с мене си. Раздялата ни беше мъчителна. През планината аз плаках с глас. Дълго време после в Пловдив аз не можех да я забравя. Нейният образ постоянно ме навествяваше и хилядите мили спомени от нашия щастлив живот. Израз на тия чувства беше романтичната поема „Зихра“, написана в Пловдив и напечатана в „Гуела“. Тук има Байроново влияние (в Пловдив четох целия Байрон). Но още по-преди от Гербеля го знаех (от Русе във време на окупацията). Обичах го много. Сега няма нищо байроновско у мене. Сега съм повече реалист“ (л. 82).

На л. 84 от ръкописа, непосредствено след разказа за Берковица, Ив. Д. Шишманов е написал под датата 18. VI. [1915 г.] следното: „VIII среща не можа да стане. Прекъснахме разговорите. Вазов се усети зле. Решихме да продължим разговорите след ваканциите. Вазов замина за Горна баня.“ Отложената среща се е състояла на 7 септември 1915 г., когато Вазов е разказал за пътуването си от Берковица до Пловдив (л. 85—87) и за пловдивския период от живота си (л. 88—94). След ново, още по-голямо прекъсване, срещите са възобновени на 22. III. 1916 г., когато Вазов продължава разказа си за Пловдив (л. 94—101, 109—112) и за пътуването си до Италия (л. 101—108). Изглежда, това прекъсване е било направено по здравословни причини, защото в началото на десетата среща, състояла се на 29 март 1916 г., Шишманов е отбелязал: „Оплаква се пак, че го наболява гърлото“ (л. 113). Разказът за пловдивския период е завършен едва при тази среща с главата „Превратът“ (л. 113—116), която представлява ранна редакция на главите „Съединението и Сръбско-българската война“ и „Превратът“.

Това, което преди всичко трябва да се има пред вид в случая, е, че Вазовият автобиографичен разказ за пловдивския период от живота му е съдържал в първоначалния си вариант твърде подробни данни за неговото творчество. Както и в други случаи, при окончателната редакция тези данни са били изоставени, за да бъдат поместени в третата част на анкетата „Вазов за своите творби“. При това разместване обаче са отпаднали някои важни за изследователя на Вазовото творчество детайли; нарушена е съвременеността и целостта на разказа. Прави впечатление, че поправките на Шишманов в тази част на ръкописа са извършени много, вследствие на което в редица случаи първоначалният слой от текста трудно може да бъде разчетен.

Вазовият разказ според първоначалната редакция на анкетата е продължен при същата десета среща с главите „Цариград“ (л. 116—118) и „Одеса“ (л. 118—125). Първата от тях е ранна редакция на главата „Емигрантство“ от окончателния вариант, а втората съдържа текста, който по-късно е разпределен в главите „Одеса“, „Москва и Петербург“ и „Киев“. Общо взето, различията между първоначалната и окончателната редакция тук не са особено съществени. Известен интерес представлява Вазовият разказ за неговата руска приятелка Вера Алексеевна Тимони, поместен на л. 123—125 (вж. Приложение V).

Пак по време на десетата среща е продължен Вазовият разказ за завръщането му в България (л. 125) и за първите години от пребиваването му в София (л. 125—133). Тук Вазов е съобщил пред своя приятел интересни подробности за несполучливия си брак с Атина Болярска под наслов „Женитбата ми“ (л. 131—132), повечето от които са отпаднали в окончателния

вариант на анкетата. Под заглавие „1894“ на л. 133—137 е поместена първоначалната редакция на главата „В Швейцария и Париж“, твърде различна от окончателния вариант (вж. Приложение VI); при следващата среща Вазов е направил интересно допълнение към този разказ, записано от Шишманов на л. 138—139 (вж. Приложение VII).

По време на предпоследната единадесета среща от 4 май 1916 г. Вазов е разказал за своя живот от периода след „Денница“ до края на 90-те години. На този интересен период в първоначалната редакция на анкетата са посветени главите „След Денница“ (л. 138—139), „Петербург“ (л. 139—145), „След юбилей“ (л. 146—149) и „Вазов — министър“ (л. 149—153). При окончателния вариант Вазовият разказ е значително съкратен и обединен в две глави „Депутация в Русия“ и „Вазов министър“. Както и в редица други случаи, тук също са отпаднали интересни и важни за изследователя на Вазовото творчество подробности. Съкратен е например разказът за аудиенцията на Вазов при Фердинанд (л. 144—145), поместен тук като Приложение VIII; изоставени са и интересните спомени на Вазов за митрополит Климент (Васил Друмев), поместени на л. 142—144. Особено значителни и съществени са промените и съкращенията в главата „Вазов — министър“. Поради това тук печатаме пълния ѝ текст според първоначалната редакция (вж. Приложение IX).

При последната среща на 18 май 1916 г. Вазов е продължил започнатия разказ за „Скитнишки песни“ и съвсем накратко е разказал за живота и творчеството си до началото на войните (л. 155—160). Допълнителната обработка на текста в този случай не е довела до съкращаване на интересни подробности — може би поради обстоятелството, че разказът и без друго е твърде кратък. И тук обаче откриваме някои съществени редакционни различия между окончателния вариант и първоначалната редакция.

Направеният кратък обзор на първоначалната редакция от анкетата на Ив Д. Шишманов с Вазов недвусмислено свидетелствува, че тук се съдържа ценен допълнителен материал за живота и творчеството на писателя. Става ясно, че специалистите, които желаят да бъдат напълно сигурни в своите заключения, не биха могли занаяпред да се ограничават само с неколккратно преиздавания окончателен вариант, а са длъжни да държат сметка и за първоначалната редакция на анкетата. Впрочем може би ще бъде уместно поради особената важност на тази редакция да се подготви издание на новооткрития ръкопис. Няма съмнение, че едно такова издание ще бъде посрещнато с интерес не само от специалистите, но и от по-широк кръг читатели.

ПРИЛОЖЕНИЯ

[I]

П о п р а в к и

Към Г а л а ц. У Чучуковича (то е Кючукович собств[ено]) моята служба беше логофет (ед[ин] вид посредник между него и доставчиците). А у Добровича бях писар в кантората, В Галац написах стихотв[орение], което се напечата в „Читалище“ — „На един отговор“ (Славейкову) („Не пей ми се“).

В Бакту (1871) написах поемата „В и д у л“. Реминисценции за Сопот. Тая поема повършаше мислите ми за родното място. Занесох я в Ц[ар]и[град] и при посещ[ението] си на Славейкова помолих го да я прочете. Слав[ейков] отказа по причина на много работа. После поемата изгори в Сопот в 1877 лето заедно с другите ми стихотв[орения]. Когато бях в Берковица съдия, изново я написах, знаейки я наизуст и скоро я дадох на Данова (?) да я напечата.

Във в. „Отечество“ на напечатах едно стихотв[орение] под мое име, изпрат[ено] от О л т е н и ц а. То беше патриотическо. Помня, че търговци бяха го чели и ме хвалеха.

В Б р а л а посетих Книжовното дружество. Видях Стоянова и Друмева. Приеха ме много ласкаво и им предадох няк[олко] стихотв[орения], които после бяха напечатани в спис[анието]. При това си посещ[ение] имах едно интимно желание да постъпя на няк[аква] работа (даже

като разсилен при списанието], за да бъде близък на едно скъпо¹ и отговарящо на моите накл[онности] предприятие² Но не дръзнах да попраша по естествена свенливост.

По-напред бях ти казал, че в Браила съм отишел по Дунава. Вярното е, че през Букурещ минах, гдето се видях с вуйка си Михаила. Тук слязох в хот[ел] „Трансилвания“ (само 3—4 денa). (Не беше в Браила тоя хотел.³ В Браила не помня в кой хотел слязох.) Втори път бях в Букурещ след въстанието.

Периодът на моите странств[увания] във Влашко от 1870—1872 лето за мене е много тежък. Тогава аз се лутах по чужди врати, за да изкарвам прехраната си, като бях принуден да задуша в сърцето си страстта към литература, към която чувствавах толкова голямо призвание и бях уверен, че само в нея аз ще си пробия път. Стълкновението с грубата действителност ме ядосваше, но не ме отчайваше. Макар че бях постоянно сиромаш и в нужда, аз ни един път не дръзнах да се обърна за парична помощ към баща си в Сопот. Гордост или стеснение беше това, не зная. Но предпочитам да страдам . . . Чини ми се, че аз щях да пропадна в чужбина, както бях лишен от практич[ен] ум и способн[ости] да се приспособя към действителността, ако да не беше настанала освободителната [война].⁴

С хъшовете аз живях по-дълго и се сближих с тях при второто ми отиване в Букурещ. Но при първото ми посещ[ение] в Браила аз попаднах в общ[еството] на хъшовете, които ми направиха хубаво впечатление като патриоти и революционери. Аз не съглеждах отрицателната страна на хар[актерите] им. Отнасях се с голямо съчувствие и адмирация към тях (вж. „Немили-недраги — Бръчков“).

„Немили-недраги“, които имат за предм[ет] хъшовете, тяхното живение в Браила и подвигничество по-нататък аз написах в Пловдив в 1884 год. за спис[ание] „Наука“, на което бях редактор (председ[ател] на ред[акционния] комитет). Драмата „Хъшове“ написах много по-късно.

Никакви любовни истории в тоя период нямах. Бях сиромаш, служах . . .

Не се е случвало обаче да гладувам.

В Браила ед[ин] мой съотечествен[ик], търговец, мисля, че го викаха Мумджиев, който беше чел стихотв[орението] ми в „Отечество“, каза ми, че го бил чел на Великсина, който много го харесал.

С Великсина лично не се познавах. Само ми го посочиха отдалеч. Казвах ми, че бил чиновник на рум[ънска] служба. Аз бях запознат с неговите стихотворения.

Ботев

По-рано споменах за Ботева, че го видях в Браила мимоходом, когато редактираше „Дума⁵ на българските емигранти“ (1870 или 1871?) Ботев тогава нямаше още това значение, което после доби.

За Ботева вж. „Неотдавна“ („Повести и разкази“ I т.).

Бях чел негови стихотворения. Намирах ги хубави. Той сам декламираше първия куплет от стихотв[орението] ми до Славейкова:

Тъй е, брате, всичко днеска в нас съзира се, че гасне,
равнодушие навсяде е, глас и звуци гръмогласни
не го стряскат от съня.

Помня, че го декламираше веднъж в кафенето на Ганча Габровеца в Галац (когато бях при Чучуковича и Добровича (хърватин).

Спомням си, че Ботев за драмите на Войникова се изказваше много пренебрежително,⁶ в туй отношение бях и аз съгласен с него. Той се готвеше даже да напише люта критика против драмите му, но не направи това.

С Ботева съм се срещал само в кафенето на Ганча Габровеца няколко пъти. Интимни спомнения с него не съм имал.

Под влиянието на неговите беседи и аз малко бях се увлякъл по едно време от неговите утопии. Но понеже скоро напуснах Галац, това влияние не се продължи. Аз бях повече тих, хрисим човек, отколкото борец.

Един път Ботев ми предложи да отида у тях, да се разговаряме, но когато се готвех да го посетя, случи се откриването кражбата с взлом на един търговец и Ботев беше арестуван. Помня, че емигранти, които го бяха посетили в затвора, казаха, че го намерили бял, червен, бодр и весел, че затворът не се бил отразил на неговата външност.

С Ботева се срещнах първен в Галац. Много по-после в Букурещ⁷.

¹ Следва зачертано в момента на разговора: мен. ² Следва зачертано в момента на разговора: Но видях, разбрах. ³ Следва зачертано в момента на разговора: И тук живях с хъшовете. ⁴ Среду това изречение в полето Шишманов е поставил по-късно знак за съкращение. ⁵ Първоначално било: Глас. ⁶ Първоначално започната и недописана дума, в момента на разговора зачертана: презри[телно]. ⁷ Последните две изречения добавени с молив.

[II]

Скоро завързах близко другарство и с един инженер белгиец, викаха го monsieur Boche. (Бош).¹ Живееше там с жена си заедно.² Той старец, тя млада. От постоянното общение с тях аз още по-добре усвоих френския език. Madame се отнасяше с гол[яма] симпатия към мене. Аз бях тогава угледен младеж. Ползвах се от ласките ѝ.³

Имаше там⁴ администратор турчин, дошел от о-в Мармора, много благ човек, с когото⁵ пишехме ракия⁶ над реката. Той по никой начин не допускаше, че името на белг[ийския] инженер е Бош, понеже не може⁷ да има такова име (на турски Бош значи „празно“) и го наричаха monsieur Боше. Аз столувах у един хърватин: Джовани го викаха (Далматинец). Столувах се с италиански и хърв[атски] работници по железницата. Тук една малка люб[овна] интрига.⁸ Аз не бях равнодушен към държанката на Джовани, една самоковлийка⁹ българка и се ползувах с взаимност (млада, суха една). Джовани подуши нашите отношения¹⁰ (ама няхмахме нищо осо[бено])¹¹ и една вечер, когато вечеряхме у него,¹² той пи извънредно много и като ме стреляше с кървави¹³ очи, хвана да говори, че тая нощ ще убие един човек. Като го видях пиян и сетих опасността, аз изключих от трапезата и се отпратих към вратата да изляза. Из един път видях¹⁴ Джовани излязъл с мене¹⁵ и ми извика: „Е... м ти отцу и светцу“, измъкна револвера и гръмна въз мене. Аз чух гърмежа, без да знам закачен ли съм от куршума, с бяг стигнах до една кръчма българска. Когато наоходящите се там селяни узнаха, че оня е посегнал на живота ми, поискаха да идат да пребият Джовани, но аз ги удържах. (Селяните ме познаваха и ме обичаха много. Там аз за пръв път се сблизих с народа и го обикнах.) Джов[ани] бе отстранен скоро чрез ходат[айството] на турски администратори. По-после узнах, че живота ми бил спасил един италианец, който в момента на гръмването блъснал ръката на Джовани.

Там (в Перник) се нагълтах и с немски, защото имах снош[ения] с немци и маджари, пак служещи по железницата. Купил си бях немски речник и с помощта му превеждах някои немски книги. И днес мога всичко да говоря,¹⁶ но бърже като говорят, не разбирам. Даже бях превел едно стихотв[орение] от немски.¹⁷ Не го помня.¹⁸ Помня: „че¹⁹ немците обичат хубавите жени, вината и песните“:

(Wer nicht liebt Wein Weib Gesang
Bleibt ein harr sein Leben lang)

¹ Следва добавено по-късно: Той. ² Думата по-късно е зачертана. ³ Последните две изречения оградени по-късно в скоби вероятно, за да бъдат изоставени. ⁴ Зачертано допълнително и вместо това добавено: и един. ⁵ По-късно добавено: си. ⁶ По-късно поправено: ракията. ⁷ По-късно поправено: можело. ⁸ По-късно изразът поправен: Ще ти разкажа една малка история. ⁹ По-късно изразът поправен: Джовани живееше с една самоковлийка. ¹⁰ По-късно поправено: По едно време той почна да ме ревнува. ¹¹ Изразът в скоби по-късно зачертан. ¹² Последните две думи по-късно зачертани. ¹³ По-късно поправено: кръвнишки. ¹⁴ Следва добавено по-късно между редовете: обаче. ¹⁵ Следва добавено по-късно между редовете: Той. ¹⁶ По-късно изразът е поправен: И днес зная доста немски. ¹⁷ Последните две думи по-късно зачертани. ¹⁸ Изречението по-късно е зачертано. ¹⁹ Добавено по-късно: че в него се казваше.

[III]

В Сопот написах една поема „Черното лято“, която преработвах в Свищов и после в Пловдив. Бях я представил за премия на една комисия при Дирекцията на просв[ещението], състояща от Ив. Славейков и Душанов. Ив. Слав[ейков] се изрази въобще неодобрително за поемата, като каза, че нямало връзка в нея и не знам още какво, но все пак ми определиха 15 лири

възнаграждение. Аз обаче не я напечатах по следната причина (1881?). Тя изобразяваше ужасите в Тракия след смазването на Априлското въстание. Но ужасите, които настанаха през Руско-турската война (след оттеглянето на Гурко), опустошенията и изстребленията бяха много по-големи. И аз състох, че поемата „Черно лято“ губи значението си (то беше крива мисъл моя, как глупаво!) — и я изгорих. Съзнавам, че постъпих глупаво. (Щеше да бъде 8—10 печатни коли). Какви хубави описания имаше на Родопите.³ Само 2 стиха са ми останали на ума от нея:

Когато вдовиците на батачане при оплакванията си на европ[ейската] комисия⁴:

Где децата ни, кажете,
Дайте ни сега мъжете. . .

¹ Следва зачертано в момента на срещата: след. ² Последните две думи по-късно зачертани. ³ По-късно изразът променен: какви хубави описания на Родопите имаше в нея. ⁴ По-късно изразът променен: (Когато вдовиците на батачане се оплакват) на (европ[ейската] комисия):

[IV]

Познавах се с видни русенски сем[ейства] (например Стоилов и др.).

Бях в доста близки отношения с една българка, у която бях на квартира. Стройна, весела, приказлива жена, с която ни свързваха взаимни симпатии. Ней съм посветил 1—2 стихотворения, напечатани в „Майска китка“ (казваше се Иванка).

По едно време аз заболях, отслабнах и почти постоянно страдах от треска. Обърнах се за консултация към двама доктори: д-р Асен Шишман и д-р Радославов. Под[ир] консултацията аз чух съвещанието, което ставаше на немски език (аз знаех малко, както помниш от Пловдив и Перник). Това те не подозираха. И схванах тия думи: Цум байде, сайте атакирт.“ Но аз не се уплаших от това откритие (начало на туберкулоза) и си казах: „Не, аз ще живея.“ Реших да напусна Русе, град винаги пълен с прах и с миазми. Догдето правех плана къде да ида, дойде Дринов и ми предложи да ида в София като началник отделение при него (той беше министър) на просветата или да ида в Берковица председател на Окръжен съвет (тъй викаха тогава съда). Аз направих справка за Берковица, каква местност е, и като узнах, че е планинско градче,¹ реших там да ида. И си дадох оставката.

Когато се качих на парахода, за да ида до Лом, гледах на брега как някоя си² жена дълго време махаше с била кърпа. Това беше Иванка (По-рано имаше³ трогателна разляля). После Джумалиев в София ми каза, че тя примряла там и паднала, та я заливали с вода. Много ме обичаше. Аз бях по-млад от нея⁴. После се виждах с нея в Берковица (мина след една година, на връщане от София, гдето била ходила по някакъв процес). Повика ме в хотела си, гдето се видяхме и много сърдечно се разговорихме като стари приятели. Помня, че ѝ заех пари 2—3 лири, да се върне до Русе.⁵ Тя беше болезиена и доста изменена. Аз имах вече други увлечения (калхната). Нищо не правих, само тъй. По-после не се срещаме.⁶ Знаеше, че съм поет. Много привързана беше. Преди мене била държанка на някакъв немец Adolf, който умрял и ѝ завещал къща и 6000 франка. Тя ми викаше „лорд“, щото сякога носех сухени рединготи.

Не мислех да се женя. Повече съм хвърлял очи на женени. Ни една мома не залюбих. После в Пловдив беше се влюбила една мома (Пунева, после Сърмаджиева). Но аз не. Повече чувствена беше любовта ми. (Не пиши това.)

Генерал Акимов по едно време реши да се даде литературно-музикална вечеринка в полза на каквото и ме покани да напиша една комедия за случая. Аз написях (по поръка) комедията „Михалаки чорбаджи“ (Той ме уважаваше като поет).⁸ Но тая вечеринка не станѝ, не знам по каква причина. „Михалаки чорбаджи“ напечатах още в Русчук. Нещо смешно търсех. Нещо Молиеровско. Фарс. Всичко е фикция. Един чорбаджия, простак, скъперник, за чиято дъщеря се оженва един младеж беден. . .

Не съм имал никакви образци. Тя е една слаба работа, без художествени достойнства. Написях я много скоро по поръка. По-после в Пловдив Бобчев, който е с характер caustique, винаги когато обаждаше в „Марица“ за някое новоизлязло мое съчинение, казваше: Ив. Вазов, известията автор на „Михалаки чорбаджи“. Това е злостно. За което му казах недоволството

си. Аз имах тогава „Грамада“, „Пряп[орец] и гусла“, „Избавл[ение]“, „Тъгите на Бъл[гария]“. Тях той не споменуваше. Имаше антагон[изъм] между нас още в Букурещ. И той беше емигрант. Издаваше⁹ „Стара планина“, за в[естник] който му изпратих няк[олко] стихотв[орения], например „Русия“, „Надей се, Българно“, „Повет“ и др (влязоха в „Избавление“ и [„Тъгите на Бъл[гария]“]. Бяхме се виждали още в Ц[ар]и град.

¹ Думата е била добавена по-късно между редовете. ² Поправено по-късно: една. ³ Поправено по-късно: имах. ⁴ Добавено по-късно: с нея. ⁵ Следват две изречения, които по-късно са били изоставени. ⁶ Последното изречение по-късно е било оградено в скоби, за да бъде може би изоставено. ⁷ Последните три изречения по-късно са били оградени в скоби, за да бъдат вероятно изоставени. ⁸ Изразът в скоби по-късно е бил зачертан. ⁹ Първоначално: печаташе (поправено в момента на разговора).

[V]

Между това се запознах отблизо с една руския, г-жа В. А. (Вера Алексеевна Тимони).¹ Няколко стихотв[орения] са вдъхнати от нея. Не беше сериозна любов. Приятно времепреп[р]ожение. Не беше много образована. Не се инт[ересу]ваше за лит[ература]. Баше около 25 год[ишна]. (Мъжът ѝ пратен в Сибир)². Тя се твърде³ привърза към мене. (Отношенията ни бяха интимни!)⁴ Получих писмо от София, от майка си, с което тя⁵ ми обаждаше, че при една среща със Стамболова в София⁶ той ѝ казал, че аз мога да се върна, че мога да разчитам на неговата защита от мстителността на моите политически противници в Пловдив. Аз реших прочее да се върна, понеже беше ми омръзнал емигрантския живот с скитанието из Русия.⁷ Когато съобщих на В. А. за моето намерение (това беше в квартирата ѝ⁸), тя изплака отчаяно. След това изгуби се в някоя друга стая, глето нещо върши и после дойде пак разплакана, заведе ме в оная стая и ми посочи едно въже, окачено на една кука, и ми каза, че тя ще се обеси, когато тръгна. Стреснах се от това и отложих моето тръгване. Между туй получих едно анонимно писмо от една женска ръка на руски. Пишушата ми даваше среща в една градина на бул. „Ришельо“. Заинтригуван, аз отидох на посоченото място и кого да видя там: моята бивша приятелка от Пловдив. Оказа се, че тя била вече в Одеса заедно с мъжа си, облечена богато и аристократски, твърде разхубавяла и напълняла, с маниери изискани и владееща хубаво руски език, на който все ми говореше. Срещата ни беше много сърдечна, пълна с разговори за спомени от миналото. Тя обаче сега не събуди в мене никакви особ[ени] чувства. Първият беше умрял завинаги в мене. Подир един месец тръгнах за София. Угомоних В. А. и укротих я, като ѝ обещах, че пак ще се завърна в Одеса. Тя ме изпрати до парахода и дълго маха с кърпата си, догдето се виждаше скелата от отходящия параход.

¹ Името е разкрито допълнително с молив в полето. ² Последните шест изречения са оградени по-късно в скоби, за да бъдат може би изоставени. ³ Думата е оградена по-късно в скоби, за да бъде вероятно съкратена. ⁴ Изразът в скоби по-късно е зачертан: веднага след това е добавено: Но скоро след това. ⁵ По-късно думата е зачертана. ⁶ Първоначално е било: Пловдив (поправено в момента на разговора). ⁷ Оттук нататък до края на разказа целият пасаж е означен допълнително като подлежащ на съкращаване. ⁸ Първоначално: в дома ѝ (поправено в момента на разговора).

[VI]

1894

Подир падането на Стамболова се образува кабинетът на Стоилова. Бях поканен да вляза в тоя кабинет, като министър на просвещението, но аз¹ ужасно страдах от гърлото и се отказах категорически на двукратните покани, направени чрез Найд. Бенева и отидох в Париж да консултирам професорите.² Това гърло улових³ в старата квартира на ул. „Витошка“ вследствие на една инфлуенца. Не, . . . ходих първен във Виена да се допитам до знаменитостите.⁴ Преди падан[ето] на Стамболова бях ходил в Швейцария за гърлото си.⁵ Оттам донесох Алпийските сонети, които не помня где се напечатаха. На връх Пилат се запознах с една⁶ парижанка,⁷ с която правихме⁸ разходки по⁹ Луцернското езеро, после до Chamoni и по Рейн (от Базел до не помня дека). Тя беше със слугинята си. Получи от мене обещание,¹⁰ ако отида¹¹ в Париж, да я посетя. Около 35-годишна. Не помня името ѝ. Образована и приятна жена беше.¹² Интересно

е, че когато ме попита отгде съм и казах, че съм от България, тя ми каза: *Bulgarie, quel est ce pays perdu?* Не беше чувала за България. Бях в Берн, Цюрих, Люцерн и пр.¹³ Знакомството ми с парижанката не се отрази върху моето творчество. Имахме само редовна преписка. Беше разведена.¹⁴ Богата буржоазка. Посещеше се много контеши. Тя направи много приятно пребив[аването] ми в Швейцария.¹⁵

Тръгнах за Париж след [падането] на Стамб[олова] да консултирам професорите,¹⁶ понеже предполагам¹⁷, че това гърло ще бъде злокачествено.¹⁸ Посетих най-видния професор ларингист¹⁹ (вземаха по 2 напол.²⁰). Забравих му името. Той ме изследва и ми предписа сума лекарства за укрепление на организма. Съветва ме да ида в *Eaux bonnes* в Пиринеите. Като направих²¹ справка какви са тия о бон²², узнах, че там пращат²³ само туберкулозните. Това откритие ме поразя и отчая. Моята познайница, с която се виждах вече²⁴ в Париж (аз бях слязъл в един[ин] хотел на Rue Sainte Anne), ми²⁵ посъветва да се адресувам към д-р Fauvel²⁶, знаменит на времето си ларингист²⁷, но сега изгубил своята репутация (*demodé*). Когато при разговора, който имам с тоя д-р,²⁸ като узна, че съм от България, попита ме: „Какво прави вашият княз Петър.“ Аз му казах, че той се нарича Фердинанд. Това удиви французина, понеже той знаел, че Бъл[гарския] княз е Петър Карагьоревич. Обясних му грешката. Той тогава ми каза, че Пет[ър] Кар[агьоревич] бил негов личен приятел, когото също лекувал за гърло, и ми посочи портрета му на стената с благодарствен надпис. Това невежество у французите за нашата страна ме поразяваше на всяка стъпка.²⁹ Името на Бъл[гария] беше много малко известно във Франция и често я смесваху тук с Румъния, тук със Сърбия. Фовел ме прегледа много внимателно, каза ми, че нищо сериозно няма в гърлото ми, даде ми някаква мазт да го мажа с четчица и когато ме изпращаше, повтори ми да се не безпокоя, защото в гърлото ми няма нищо опасно. Каквото бях³⁰ мнителен, аз му казах: Г-н докторе, вие горихте това от чувство на състрадание (*par sentiment de pitié*). Той ми повтори тържествено: „Следвайте моя съвет, не мислете нищо лошо и след 1 мес. ще бъдете здрав. Тогава ми пишете.“ Завърнах се в София и след 1 мес[ец] тъкмо гърлото ми премина. Зарадвах, изпълнен от чувство на признателност към тоя велик³¹ специалист, аз реших да му се похваля, както бях му обещал. Купих едно доста гол[ямо] шише с розово масло, да му изпратя подарък. Тая пратка обаче не стана. Във в „Temps“ пречегах³², че той се поминал. Аз имам мускала³³ с роз[овото] масло. Повечето е изфирсало (извади го от едно чекмедже и ми го показа). Аз се спрях тъй³⁴ върху тая болест на гърлото, защото тя има огромно влияние в моя живот. Аз мислех сигурно, че имам рак или тубер[кулоза]³⁵. Тя се повтаря периодически у мене³⁶ като траеше по 1—2 години и измъчваше душата ми с мрачни мисли за близка смърт.

С парижанката, на която дължах знакомството си с Фовела, продължавах да се виждам³⁸ всеки ден почти³⁹ в Париж (с която бях видял по-рано Рейнския водопад)⁴⁰ — разгледах всички достопримеч[ателности] на Париж⁴¹ (музеи, паметници и др.), правихме разходки и до Versailles, saint Cloud, Fontainebleau и други приятни места в окол[остите] на Париж.⁴² Прибави,⁴³ че докато страдах от това проклето гърло, аз нито можех да пиша, нито да чета, понеже при четен[ето] се усиливаше болката и бях осъден на неволно бездействие. Ето защо срещите ми с М^{те} Х^{ан}⁴⁴ имаха благотворно влияние върху моето разположение.⁴⁵

Още преди да отида в Париж, ходих при Хаканова да ми гледа гърлото и един път случайно намерих на масата му една книга: „*Tubercolosa gîtului*“ (Туберкулоза на гърлото). Мина ми през ума, че за мене е турена нарочно.⁴⁶

¹ По-късно добавено между редовете: тогава. ² Последните думи по-късно са били зачертани. ³ Изразът по-късно е променен: Гърлобоя бях уловил. ⁴ По-късно изречението е зачертано. ⁵ По-късно поправено: за болестта сп. ⁶ След това зачертано в момента на разговора: богата. ⁷ В полето по-късно е посочено името M^{ме} du Charelier; веднага след това изразът е променен: На връх на планината Pitatus с една около 35-годишна образована и приятна парижанка (m^{ме} du Charelier). ⁸ Поправено по-късно: правехме. ⁹ Следва зачертано в хода на разговора: зеротот. ¹⁰ Поправено по-късно: Обещах. ¹¹ Добавено по-късно: някога. ¹² Последните три изречения по-късно са зачертани. ¹³ По-късно изречението е поправено: В Швейцария за посетих Берн, Цюрих, Люцерн и се завърнах. ¹⁴ В първоначалната си редакция изразът е бил така: Не беше тогава женена (още в хода на разговора поправено). ¹⁵ Последните пет изречения по-късно са зачертани. ¹⁶ Поправено по-късно: След па[дането] на Стамб[олова] намерих да консултирам някои професори в Париж. ¹⁷ Поправено по-късно: се боях. ¹⁸ Изразът по-късно е видоизменен, че гърлото ми е злокачествено. ¹⁹ Поправено по-късно: ларинголог. ²⁰ Изразът в скоби по-късно поправен: (вземаше по 2 напол. за визита). ²¹ Добавено по-късно: обаче. ²² Двете думи зачертани по-късно и заменени с: бани. ²³ Поправено по-късно: пращали. ²⁴ Зачертано по-късно. ²⁵ Поправено по-късно: ме. ²⁶ Следва добавено по-късно: тоже. ²⁷ Поправено по-късно: ларинголог. ²⁸ По-късно този израз е зачертан. ²⁹ Следва зачертано в хода на разговора: навсякъде. ³⁰ Добавено по-късно: обаче. ³¹ По-късно е поправено: голям. ³² Добавено по-късно: именно. ³³ Първоначално: шишето (поправено) в хода на разговора. ³⁴ По-късно поправено: Спрях се по-дълго. ³⁵ Поправено по-късно: Аз мислех дълго време, че имам сигурно

рак или тубер[олоза]. Тук Шишманов е добавил, след като го е преразактирал, един пасаж, който в разказа на Вазов се е намирал накрая (вж. по-долу).³⁶ По-късно изразът е променен: Болестта ми се повтаря периодически.³⁷ Поправено по-късно: дамата.³⁸ По-късно изразът е променен: се виждах.³⁹ По-късно зачертано.⁴⁰ Изразът в скоби о-после зачертан.⁴¹ По-късно поправено: гласът.⁴² Последните две думи по-късно зачертани.⁴³ Поправено по-късно: Тряб-ва да забележа.⁴⁴ Следва недописано и зачертано още в хода на разговора: бяха необикновено необходими.⁴⁵ От-страня в полето е модифицирано допълнено: Интимни спомени. Нощувах някога пъти с нея. Мъж нямаше. Не го видях.⁴⁶ По-късно абзацът бил зачертан и след известна преработка бил отнесен към друг пасаж от текста (вж. бел. 35)

[VII]

Забравих да ти кажа, че в 1894 на връщане от Парис ми се свършиха парите във Виена.¹ Някои българи (Драндар) ме посъветваха да отида при Сава Паница, който винаги улеснявал бълг[арите]. Отидох с Милан Шишманов² в кантората му, той ме препоръча и аз с много стес-нение му³ изказах молбата си; даде ми 10 напо- и поиска да му дам разписка. Като видя под-писи ми извика учуден: „Как, Вазов! Аз не захух одеве името Ви.“ Прегърна ме и ме заведе в стаичката, дето беше касата му. Посочи ми на една маса Минист[ерския] сборн[ик], разтворен с „Под игото“, и ми каза: „Виж, постоянно това чета сега! Дойде в ентус[иазъм] и каза, че мога да поискам каквото желая. Казах му, че нямам нужда от повече.“⁴ Със същата радост той ме посре-щна и тоя път, когато бях във Виена с депут[ацията].⁵ Даде ни угощение⁶ във вилата си и ни даде всевъзможни указания. Тая благородна личност ми направи силно впечатление. Казаха ми, че той никога не отказвал да се притече на помощ на нуждающи се българи. Въпреки отдалеч[ено-стта] си от Българ[ия] той остава пламен[ен] патриот, следеше с жив интер[ес] всичко, каквото ставаше в отеч[еството] му.

¹ Променило по-късно така: От Парис се върнах през лятото на 1894г. По пътя, във Виена, на връщане ми се свършиха парите. ² Вместо името в поправения текст стои: един чиновник от наш[ата] лег[ация]. ³ По-късно зачертано. ⁴ Добавено по-късно: и заминах за София. ⁵ Поправено по-късно: Аз се видях пак с Пав[ина], който ме посрещна като в 1894 г. ⁶ Изразът по-късно е променен: Покани на обяд цялата деп[утация].

[VIII]

Веднага подир съставянето на кабинета на Стоилова (още преди да замина за Петер]-бур[г] с депут[ацията]) аз поисках по съвета на прият[ели] аудиенция от княза. Явих¹ се за пръв път пред него. Назначи ми се аудиенция след няк[олко] дена. Отидох в двореца във фрак (деко-рации нямах), като взех със себе си романа „Под игото“, нарочно подвързан луксозно, за да му го поднеса. Князът² ме прие в Червения салон много приветливо, направи ми комплимент за моята литерат[урна] деятелност (някой³ му е казал!). Попита ме защо не съм по-рано отишъл при него. Не помня какво му отговорих. Той прибави: допущам, че не сте смели.⁴ Stamboloff était très ambitieux⁵ (говореше⁶ бълг[арски] и фр[енски])⁶. Поблагодари ми за книгата. Аудиен-цията трая кратко време⁷. Князът ми направи⁸ силно впечатление със своя ум и обноски ари-стократически и изящни⁹. Той подкупуваше събеседника си и импонираше му. Неговите сиви, със стоманен цвят очи, сезираха проникателно, без да изгубват една тънничка отсенка на лю-безност. Малко време след това¹⁰ поисках аудиенция и от княж[иня] Мария Луиза. Тя ме прие твърде мило. Каза ми, че се учи на бълг[арски] по моя роман, даже ми цитира някои места, които много й се харесали. Тя говореше по френски с мене. Княж[инята] изяви желание да се запознае с майка ми, което скоро беше изпълнено. Представих се и на старата княж[иня] Климентина¹¹. Говор[еше] с мене чрез г-жа Маркова. Прекрасно впечатл[ение] ми направи¹². Умна жена, пре-кр[асно] образувана. Знаеше кой съм, каква е моята поет[ическа] деят[елност]. Аудиенцията беше кратка.¹³

¹ Поправено по-късно: Явихах се. ² Добавено по-късно: ще. ³ Добавено по-късно: Аз му отговорих. ⁴ Вероятно погрешно: ambieux. ⁵ Поправено по-късно: говорихме. ⁶ По-късно добавено в полето: Князът ми. ⁷ Поправено по-късно: Аудиенцията се свърши. Тя трая кратко време. ⁸ Поправено по-късно: Трябва да призная, че князът ми на-прави. ⁹ Изразът по-късно е променен: със своя ум и със своите аристократически и изящни обноски. ¹⁰ Първоначално: по-после (поправено в момента на разговора). ¹¹ По-късно добавено: Тя. ¹² Изразът е поправен по-късно. И тя ми направи прекрасно впечатление. ¹³ Последното изречение по-късно е зачертано. Целият разказ е отбелязан в по-лето като подлежащ на скръпяване.

(Не искаше да говори за тоя период от жив[ота] си!)¹

Преди Вел[ичков] да напусне мин[истерството] на просв[ещението], той, за да улесни полож[ението] ми,² направи всички учит[елски] преместв[ания], промени,³ тъй шото⁴ аз избегнах неприятността да извикам негодув[ание] и сръдни от недоволните. (Каква добра душа беше тоя Величков!)⁵ През моето министерствуване по моето ведомство никакви особени събития не станаха. Забележих само голямото нарастване на социализма в средата на нашето народно учителиство. В Мин[истерския] съвет ставаше⁶ често дума за мерките, които би трябвало да се вземат за ограничението на това явление. Но какви ти мерки? Цялото младо поколение беше напоено с тоя дух. Не се гаси туй що не гасне! (Тури го в скобки!)⁷

Руският представител Бахметьев веднаж и дважд ми говори за това наводнение на училищата ни от социалисти. Особено той се възмущаваше⁸ от присъств[ането] в университета на г-н⁹ Милюкова, който се ползваше с голямо обаяние между¹⁰ младежта и на чиито лекции се трупаха голямо число слушатели. Той представяше ми го за nihilist и казваше,¹¹ че руското прав[ителство] желае да бъде махнат. Мил[юков] беше доведен из¹² Русия от Величкова и услов[ен] за професор с контр[акт], който издъжаваше [sic!] след една година. Както ми казваше Вел[ичков], и нему няк[олко] пъти Бахм[етьев]¹³ говорил да проп[ъди] Мил[юкова]. Това било желанието и на Стоилов, и на Мин[истерския] съвет. Вел[ичков] обаче отказал да изпълни това желание. Когато аз възразявах Бахметьеву, като се ссипавах на контр[акта] на Мил[юкова], Бахметьев даде н о т а на наш[ето] прав[ителство] (тъй ми казаха, аз не съм я виждал, нотата ще е била вербална), че той ще счита държ[ането] на М[илюкова] за акт, враждеб[ен] на Русия.¹⁴ Имай пред вид,¹⁵ че кабинетът, който желаше да заякнат току-що възстановените добри отнош[ения] с Русия, не искаше да ги развали по тая причина. Конфликтът беше неизбежен. Повиках г. М[илюкова] в Минис[терството] да побеседв[ам] с него. Изложих му работата как стои и му предложих следната комбинация: да вземе отпуск и иде в Макед[ония], за която той твърде се интересува, и да направи проучвания там, като продължава да получава възнагр[аждението] си. Мил[юков] с готовност прие това, желающ да избегне затруднението на правителството (Правилна ли е тая фраза?)¹⁶ Той ми каза: „Няма ли тоя прецедент да се използва от руск[ото] прав[ителство], за да прави нови вмешателства във вашите вътр[ешни] работи?“ Уверих го, че такова нещо няма да последва и никакви нови претенции на Русия няма да бъдат уважени. Г-н М[илюков] прочее тръгна за Макед[ония]. Там има случая да се опознае отблизо и непосредств[ено] с бълг[арския] характер на населението македонско и събра всички ония ценни материали, с които после при връщан[ето] си в Русия във вестници и брошури защищаваше нашата кауза в Македония.¹⁷ Така шото изпращ[ането] на М[илюкова] в Македония ни спечели един горещ и силен приятел пред слав[янския] свят и на това негово пътув[ане] се дължи любовта му към нашето национ[ално]¹⁸ дело изобщо.¹⁹ Аз и сега не съжелявам, че постъпих така,²⁰ макар и да съзнавах много добре, че без тоя постоянен натиск не бих лишил унив[ерситета] от неговия отличен професор,²¹ и макар че тогава опозиц[ионният] печат ме нападна и обвини в любоугодничество към руското правителство. Но Мил[юков] се завърна ярък защитник на нашите права в Макед[ония] и още по-голям приятел на Бълг[ария]. Нашите лични отнош[ения] с него запазиха своята сърдечност и когато той се завърна от Макед[ония] подир няк[олко] месечно скитание.

Като член на кабин[ета] на г-н Стоилова аз се озовах във вълните на полит[ическите] борби. Подир атаките на моите литер[атурни] противници аз попаднах под ударите, много по-жестоки, на полит[ическите] противн[ици] на кабинета, които растяха ежедневно. Всеки ден ядове и тревоги. Особено неприятностите на моето положение се увеличиха при плана на Министерския съвет за сключване заем и за откупуване на Ориенталската линия.²² Опозицията, намерила в тоя план на кабинета една благопр[иятна] почва, връхлетя с нова сила правит[елството], обвиняйки го с обвинения, че копаело гроба на България. Това изкуств[ено] създадено настроение нарастваше ежешинутно и най-после се разрази в безчислени митинги в страната, с които се целеше падането на кабинета. Във времето, когато се гласуваха предл[оженията] за заема и за

откуп[ането] на Ориент[алската] линия, произлезе разцепл[ение] даже между правителств[ените] партизани.²³ Тогава и Величков се оттегли от кабинета, без да яви²⁴ причините на своята оставка, без да ги обади²⁵ и на мене.²⁶ Царят му беше внушил,²⁷ че него ще натовари със състав [янето] на новия кабинет. Човешка слабост! аз останах в кабинета, останах солидарен със Стоилова, считайки, че неговите действия бяха добри. Защото по-после от следующите кабинети заеми се направиха още по-неизгодни²⁸ и Ориент[алската] линия се откупи 3 пъти по-скъпо. Но кампанията на опозицията спечели. Трябваше да кажа, че и князът насърчаше тая кампания демонстративно, даже бе решил да се раздели със Стоилова. Това му решение се затвърди ощеу повече след известното поболяване на Стоилова. Той имаше удар. Когато Стоилов в Мин[истерския] съв[ет] ни повика на заседание и ни събщи, че още днес подава оставката на кабинета и аз следователно престаям да бъда министър — почувствавах едно облекчение. Сякаш един голям товар се смъкна от гърба ми и аз си отдахнах. Това беше в края на 1898 г. (спр[авка]). В него време умря царцата. Него ден си дадохме оставката. За отн[ошенията] ми със Стоилова ще ми зададеш писм[ен]о въпрос.²⁹ Забравих да ти кажа, една от причините, които зная за оттегл[янето] на Величкова.³⁰ От изв[е]стно³¹ време отнош[енията] между него и Стоилова бяха натегнати. Той не криеше неразпол[ожението] си към президент-министра.³² Доколкуто схванах Вел[ичков] се чувствуваше обиден³³ от него³⁴ поради някои об-носки, запечатани с хладина или недружелюбност или недоверие. Така Вел[ичков] ми се оплака един ден, че при смъртта на брата му Богдана Стоилов пренебрегнал да му изкаже своите събо-лезнования. Впрочем главните³⁵ причини могат само да се догаждат, без да се твърди нещо. Величков беше говорил и на мене, че Тодоров краде. По същото време Централн[ият] пишеше писма на царя, че Тодоров щял да вземе 5 мил. комисионна. На мене Централн[ият] ми казваше: Да му даде Тодор[ов] 1 или 1/2 мил., иначе ще го направи пух и прах. Не го пиши това!

Колкото повече мисля, виждам, че не трябвало да ставам министър. (Аз не се съгласих с него.³⁶).

¹ По-късно зачертано. ² По-късно изразът поправен: Величков още преди да напусне Мин[истерството] на просв[ещението], за да ми улесни положението. ³ По-късно зачертано. ⁴ По-късно поправено: тъй че. ⁵ Изречението в скоби по-късно зачертано. ⁶ Добавено по-късно: затова. ⁷ Срещу изрече в полето има знак за съкращаване. ⁸ Поправено по-късно: се възмущаваше той. ⁹ Тук и по-долу думата „г-н“ пред името на Милоков е била последствие зачертана. ¹⁰ Поправено по-късно вместо неправилното първоначално: от. ¹¹ Думата е добавена по-късно (вероятно пропусната при записа). ¹² Поправено в хода на разговора вм.: от. ¹³ Добавено по-късно: нил. ¹⁴ Следващото изречение е вмъкнато тук допълнително в хода на разговора (добавено е на гърба на съседния лист). ¹⁵ Първоначално изразът е бил: Нека се има пред вид (поправен в момента на разговора). След това същият израз поправен: Трябваше да се има пред вид. ¹⁶ Изречението в скоби по-късно е зачертано. ¹⁷ По-късно двете думи зачертани. ¹⁸ Думата е добавена между редовете в момента на разговора. ¹⁹ Също добавено между редовете в момента на разговора. ^{20—21} Изразът е вмъкнат тук допълнително в хода на разговора (добавено е на гърба на съседния лист). ²² В полето срещу този пасаж от началото на абзаца дотук Шишманов е записал: „Не искаше да ми говори.“ ²³ Следва зачертан в момента на разговора израз: Разнасях се слухове за големи интереси. ²⁴ Добавено по-късно: обаче. ²⁵ Добавено по-късно даже. ²⁶ По-късно на това място е поставен знак за вмъкване на пасажа за Величков от края на разказа. ²⁷ По-късно поправено: Май че царят му беше винушил. ²⁸ По-късно поправено: направиха още по-неизгодни заеми. ²⁹ По-късно изречението е зачертано. ³⁰ Изразът по-късно променен: Доколкуто зная, една от причините за оттегл[янето] му беше и тая. ³¹ Първоначално: дълго (поправено в момента на разговора). ^{32—33} По-късно зачертано. Пасажът оттука до края на разказа за Величков е означен по-късно като подлежащ на преместване (вж. бел. 26). ³⁴ Изразът по-късно е променен: Величков се чувствуваше именно обиден. ³⁵ По-късно поправено: Ст[оилов]. ³⁶ Първоначално: истинските (поправено още в момента на разговора). ³⁷ По-късно зачертано.